

Az alany és állítmány primátusának váltakozó megítéléséről

E cikk megírására LACZKÓ KRISZTINA „Az alany és az állítmány viszonyáról: hozzárendelés vagy alárendelés?” (Nyr. 125. 2001: 407—17) c. munkája készített.

1. A nyelvtudomány empirista jellege és ami ebből következik. — A nyelvtudomány a matematikától, filozófiától és logikától eltérően nem racionális, hanem empirikus tudomány. Ebből többek között az következik, hogy tudományos találon történő mozgásunk helyes voltát elsősorban a nyelvi tények dönthetik el. Évekkel ezelőtt V. SZ. HRAKOVSKIJ pétervári nyelvész professzor az előadása utáni vitában Wacha Balázs hozzászólása kapcsán kijelentette, hogy a „legtudományosabbnak látszó elmélet is összeomlik, ha azt a nyelvi tények nem igazolják”. LACZKÓ KRISZTINA előzőleg „Az alany-állítmányi viszony megítélése” (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Bp., 1994. 74—5), „Az alany és az állítmány viszonyáról” (Vox humana. Bolla Kálmán prof. 70. születésnapjára. Bp., 250—6) c. munkákban foglalkozik a témával. Ez azt bizonyítja, hogy nézetei jól átgondoltak.

A) Mi irányítja az egyeztetést? — LACZKÓ KRISZTINA (409) „inkább tudománytörténeti érdekességnek” tartja K. E. MAJTYINSZKAJÁNAK azt a felfogását, amely szerint „az alany az állítmány fölrendeltje, s ennek legfőbb grammatikai bizonyítéka, hogy az alany irányítja az egyeztetést”. Ez a vélekedés az orosz nyelvészeti iskolák hatására kerülhetett be a magyar nyelvészetbe, amely „esetleg csak azokban a nyelvekben tekinthető helytállóknak, amelyekben létezik nembeli egyeztetés (például az orosz)”. Ugyanezen az oldalon 15 sorral lejjebb DEMÉNEK (Mondatszerkesztési sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 51—4) az állítmány primátusáról szóló elmélete alapján viszont már ez olvasható: „az alany irányítja az egyeztetést...” Csak találgatni lehet, hogy a nembeli egyeztetés megléte miért előfeltétele az alany irányította egyeztetés meglétének, amely egyeztetés az oroszban csak egyes számban és múlt időben lehetséges. A németben is három nem van, de ez egyáltalán nem játszik szerepet az alany irányította szám- és személybeli egyeztetés meglétében. Vö. „Zwischen dem Subjekt und der Personalform im Prädikat besteht allgemein formale Kongruenz, d. h. die Personalform muss dem Subjekt nach Zahl (Singular oder Plural) und Person (1., 2. oder 3. Person) entsprechen” (SCHULZ — GRIESBACH, Grammatik der deutschen Sprache. Hueber, München, 1990. 333). Az angolban is az a felfogás érvényesül, hogy az igének kell megegyeznie az alanyával és nem fordítva. Vö. „In English, the most generally recognized agreement (or concord) is that between a subject and its verb. As verbs have few inflections, this mainly affects the third person of the present simple of lexical verbs, where the singular *-s* ending contrasts with the plural and with the other persons of the singular (e. g. *He* or *she* works, but *I*, *we*, *you*, *they* work). The verbs *be* and *have*, and progressive and perfect tenses formed with them (*I am* working, *She has* worked), also must agree with their subjects.” (S. CHALKER, E. WEINER, The Oxford Dictionary of English Grammar. Oxford, 1994. 18.) A magyar nyelvészetben sem tudománytörténeti érdekesség az alany irányította egyeztetés. A MMNyR.-ben (Bp., 1962. 138) TOMPA JÓZSEF megállapítja, hogy „az állítmányt egyeztetjük alanyával... A két főmondatrész közötti egyezés (congruentia) úgy jön létre, hogy a mondat dinamikusabb fő részének, az állítmánynak az alakját a statikusabb fő résznek, az alannak az alakjához igazítjuk...”. RÁCZ ENDRE „A mai magyar nyelv” c. egyetemi tankönyvben (Bp., 1968. 228) leszögezi, hogy „az alany és állítmány kapcsolatát alakilag az fejezi ki, hogy az állítmány számban és személyben megegyezik az alannal”. Mindez nem véletlen. Az egyeztetést minden nyelvben az a szófaj irányítja, amelynek kategóriái állandóbbak, vagyis statikusabbak és önállóak. Az igének a 3. sze-

mélyű főnévhez való igazodását jól szemlélteti a főnévnek megszólításban történő használata. Ilyenkor a főnév ugyanis 2. személyűvé válik: *Rebi, gyere, segíts nekem! Rebi és Hanci, gyertek, segítsetek nekem!* Vannak főneveink, amelyek csak többes számban használatosak. Ilyenkor az állítmány is többes számba kényszerül: *A lakásviszonyok nem kielégítőek.* Az állítmány alakjának az alany jelentésétől való függőségét bizonyítják azok az angol példák is, amelyekben egyes számú gyűjtő jelentésű alany állítmánya állhat egyes és többes számban is: *Our family is quite a big one.* — *A nyomorultak nehéz körülmények között élnek.* — *My family are early risers 'members of my family'.* Vö. a magyarban: *A „Nyomorultak” / A „Nyomorultak” című regény Victor Hugo legnagyobb műve. Az EU keretében egyesült államok gyorsabban fejlődnek.* — *Az Egyesült Államok / Az Egyesült Államok kormánya támogatja hazánkat.* (Vö. BERRÁR JOLÁN, A mondat. In: Nyelvtan — stílus, szónoklás. Szerk. TERESTYÉNI FERENC. Bp., 1960. 363). Néha előfordul az ún. fordított egyeztetés, amikor a kopula az állítmány névszói részével egyezik meg: *A hunok harcias nép volt. Kovácsék gyermektelen házaspár volt* (vö. PETE ISTVÁN, Egyeztetési típusokról a mondat szerkezetében. In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei. IV. Szeged, 2000. 69—84).

B) *Vonzat-e az alany?* — LACZKÓ KRISZTINA úgy véli, hogy az alany vonzat voltát „jó néhány érv támasztja alá” (410). Én ezeket az érveket ingatagnak érzem. 1. „Az alany képes tárggyal (mely mindig vonzat) és határozói vonzattal váltakozni bizonyos szerkezetekben, következésképpen az alany maga is vonzat... Az aktív-passzív transzformáció kétszeresen is igazolja az alany vonzat voltát: *János könyvet ír.* → *János által könyv íratik*” (410). Az alany azonban képes állítmánnyal is váltakozni: *E könyv írója Huszár Erika.* → *Ezt a könyvet Huszár Erika írta.* 2. „Csak az állítmányról lehet az alanyra kérdezni, hiszen az igei állítmánynak önálló kérdőszava nincs”. Ezt nem erősítik meg a következő állítmányra vonatkozó kérdő mondatok: *What does (or did) the subject do? What tells about the condition of the subject?* (angol), *Was wird über das Subjekt ausgesagt?* (német), *Mit állítunk az alanyról? Mit mondunk az alanyról?* (SZENDE ALADÁR, Anyanyelvi kalauz a család számára. Bp., 1976. 165, 167).

C) *Irányíthat-e a bővítmény egyeztetést?* — LACZKÓ KRISZTINA felfogása szerint „a szám és személybeli egyeztetésnek éppen az a sajátja, hogy mindig a bővítmény irányít (vö. a birtokos jelzős szintagmát — *én könyvem*, valamint az igenévi szerkezetet — az *én idéztem* példa)” (409). Ez az utóbbi példa teljesen idegen a mai magyar nyelv rendszerétől. Vö. *az én példám, az általam idézett példa.* Jelzői igenévi szerkezetek vannak a magyarban, de itt semmiféle egyeztetés sem fordul elő, a főneveket pedig semmiféle névmással sem lehet helyettesíteni: *dér csipte szőlő* → **én csiptem szőlő, kígyó marta seb, madár látta kenyér, Isten áldotta tehetség, eső verte széna, áramkimaradás(ok) okozta sötétség.* Ennek a szerkezetnek van még egy nyomatékos személyes névmásos változata is: *A magam (magad, maga, magunk, magatok, maguk) építette ház a jövő héten beköltözhető lesz.* A személyes névmások, a birtokos személyragok és birtokos névmások használata független a mondatban lévő bármelyik alapszótól, mivel a beszéd egocentrikus voltából adódóan ezek a valóságra, a beszédaktus összetevőire irányuló kategóriák *reality-based categories*. A személyes névmások csak nyomósítanak, vö. *Erika mellettem/énmellettem (melletted, mellette, mellettünk, mellettek, mellettük) ült.* — *Ez a könyv az enyém (a tied, az övé, a mienk, a tiétek, az övék).* — *A könyvem (a könyved, könyvünk, könyvetek, könyvük) az asztalon van.* — *Az ő könyve van az asztalon, nem a te könyved/nem a tied.* Némely esetben a személyes névmás kitétele jelentésmegkülönböztetést okoz: *Péter szereti a feleségét.* — *Péter az ő feleségét szereti, nem a tiédet.* — *Péter csak a saját feleségét szereti.* Az alany és az állítmány egyeztetésénél a személy és a szám kategória elválaszthatatlan egymástól, a birtokos je-

lölésénél a ragok esetében szintén elválaszthatatlanok, a birtok száma viszont független a birtokos személyétől: *az én könyvem/könyveim, a mi könyvünk/könyveink. Egész énemmel tiltakozom ez ellen. A felesége az ő második énje.* Bővítmény csak a *-lak/-lek* ragozás esetében irányítja az egyeztetést: *Szeretlek.* — *Szeretlek titeket is.* A tárgyas ragozás esetében viszont csak „elvi” irányításról beszélhetünk, amelynek a konkrét „kivitelezése” az alany feladata: *Őt én szeretem igazán, te nem szereted őt.*

D) Eleve hozzátartozik-e az alany vonzat volta az ige jelentéstartalmához annak szótári tételeként? — LACZKÓ KRISZTINA tudatában van annak, hogy „a fő nehézséget az alany vonzat voltának a megítélése jelenti” (410). Ő úgy gondolja, hogy „az ige jelentéstartalmához általában eleve hozzátartozik az alannal való kiegészülés”. Az igei jelentéstartalom a legtisztábban a főnévi igenévben (nem véletlen, hogy számos nyelvben ez az ige szótári alakja) és a *nomen actionis* jelentésű főnévben fejeződik ki. Ennek érdekes bizonyítéka a három éves Rebi unokám szóhasználata, aki egykor elkezdte csúfondárosan énekelni nekem a következő kis dalt: *Kutya, kutya tarka, Se füle, se farka, Mégis azt ugatja, hogy a Pista csalfa.* Ez így nem jól van, mondom neki. Úgy kell énekelni, hogy *a Nagyi csalfa.* — *Miért csalfa a Nagyi?* — *Mert bepalizott* válaszoltam a váratlanul jött kérdésre némi töprengés után. Erre ő: *Mit jelent a bepalizás? A bepalizni* szót soha senkitől sem hallotta a családban, nekem is csak a kényszerítő körülmények hatására jobb híján jutott az eszembe, de a jó nyelvérzékű gyerek automatikusan ráérezett, hogy itt a Nagyitól független igei jelentésre van szüksége, s ezért nem azt kérdezte, hogy *Miért palizott be? Mit jelent a bepalizott?* Ez a kis történet azt bizonyítja, hogy az alany nem tartozik az ige szótári jelentéséhez, és így nem is vonzata az ige név. De ez nyelvileg is igazolható. Vö. *valahol, valamikor, valamiért bepalizni vkit*, de: **be-palizni ki — vkinek a bepalizása valamikor, valahol, vmiért*, de: **ki bepalizása.* LACZKÓ KRISZTINA „Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz” (Nyr. 1995: 398) c. cikkében RÁ CZ ENDRÉRE hivatkozva megállapítja, hogy a „*nyelvtant tanulni* szerkezet alaptagja a *tanulni* főnévi igenév, bővítménye tárgy. A főnévi igenév bármely mondatrészi szerepbe kerül, megmarad mellette a tárgy”: *Jó nyelvtant tanulni, Szeretek nyelvtant tanulni. Megyek nyelvtant tanulni. Ideje nyelvtant tanulni* (a főnévi igenév jelző). Ezek után az olvasók többsége egyetért azzal, ha LACZKÓ KRISZTINA óvatoskodó megfogalmazását, amely szerint „Az alany mint vonzat ugyanis nem tartozik hozzá alapvetően a főnév szótári tételéhez, s kérdéses a melléknév szótári tételéhez való tartozása is, jóllehet például Rá cz Endre (1994c: 89—90) a melléknév valenciaértékét vizsgálva a melléknév vonzataként tartja számon az alanyt, azzal indokolva, hogy állítmányi funkcióban a melléknév mindig köthető az alanyhoz” (411), így módosítjuk: az alany nem vonzat révén épül be a mondatba.

E) Milyen funkcióban kaphatnak a névmások szabad bővítményeket? — LACZKÓ KRISZTINA (Névmási csoport? Adalékok egy sajátosan bővíthető szófaji osztályhoz: Nyr. 1995: 398—408) megállapítja, hogy a névmások lexikai tételként indirekt denotatív jelentésükből adódóan gyakorlatilag bővíthetetlenek. Ha viszont a névmás állítmányi szerepbe kerül, szabad bővítményeket kaphat, s ez a legszemléletesebb grammatikai bizonyíték az állítmány központi szerepére (412—3): *Jövőre a faluban teljesen a tietek lesz a föld.* Ez az egy példa nem erősíti meg az állítmány központi szerepéről megfogalmazott, alkalminak tűnő vélekedést, sőt cáfolni látszik. A *tietek* névmás ugyanis „nem állítmányi szerepbe került”, hanem általában állítmányi funkcióban használatos névmás. Egyetérték a szerzővel, hogy a névmások egyetlen „természetes” bővítménye az értelmező. Értelmezője, jelzői mellékmondata viszont többnyire az alanyi funkcióban szereplő névmásnak van: *En, ostoba, hittem neked. Ti, a szakértők ne tudná-*

tok? *Ti, barátaim, megértitek a helyzetemet.* ↔ *Ti, akik a barátaim vagytok, megértitek a helyzetemet.* ↔ *A barátaim ti vagytok, és így megértitek a helyzetemet.*

F) Név más, „határozószó más”, „igé más”, avagy létezik-e igei állítmányi mellékmondat? — LACZKÓ KRISZTINA (415) úgy véli, hogy csak névszói állítmányi mellékmondat van, „igei állítmányi mellékmondat nem létezik”, s ez „mutatja a legtisztábban azt, hogy az igei állítmány alanya alárendelő jellegű”, maga az állítmány pedig az egyedüli főmondatrész. RÁCZ ENDRE „A mai magyar nyelv” (Bp., 1968. 372) c. egyetemi tankönyvben szintén kijelenti: „Igei állítmány nem fejthető ki mellékmondatl”. Vannak utalószavas mondatrészkifejtő mellékmondatok és utalószó nélküli mellékmondatok. Az utalószó a főmondati részben távolra mutató névmás, amely a főmondatban azt a funkciót tölti be, amelyet a mellékmondat kifejt. A fő problémát annak az eldöntése jelenti, hogy vannak-e igét helyettesítő és így arra rámutatni képes *igé mások*, vagy pedig a névmási határozószókhöz hasonló (én ezeket a főnévi, melléknévi, számnévi névmásokhoz hasonlóan határozószói-másokként kategorizálom) névmási igék? Igen, vannak. Az *az* mutató névmás igére utaló szó is lehet, a *történik, csinál, tesz, végbemegy, folyik, művel* igéket névmási igékként is számon tarthatjuk, amelyek számos ige helyettesítői lehetnek. A legtipikusabbak azok a mellékmondatok, amelyeknek zsugorított (vagy inkább valamilyen) változatai a főmondatba ugyanolyan funkcióba illeszthetők, mint amilyenben az utalószó volt. Vö.: *Nem az é a madár, a ki elszalasztja.* ↔ *A madár nem (annak) az elszalasztójaé. Olyan a cipőm, mint a tied.* ↔ *A cipőm a tiedhez hasonló/hasonlít a tiédre.* Ennek alapján a következő mondatok egyértelműen bizonyítják, hogy az igei állítmány mellékmondatl is kifejthető: *Engemet senki sem szeret.* ↔ *Én vagyok az, akit senki sem szeret. Én senkit sem szeretek.* ↔ *Én vagyok az, aki senkit sem szeret. Te árultál el engem.* ↔ *Te vagy az, aki elárultál engem.*

G) Az állítmány primátusának 9 szempontú cáfolata. — Az ige központi szerepét a mondatban már a középkorban is hangsúlyozták (vö. VILMOS ÁGEL, Valenztheorie. Tübingen, 2000. 16—21). A valenciaelmélet már 1781-ben megfogalmazódott JOHANN WERNER MEINER „Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre” c. könyvében. 100 évvel később nálunk BRASSAI SÁMUEL 1881-ben kijelenti, hogy „a mondat fő és uralkodó eleme az ige, és az összes többi alkotórészeket reá kell vonatkoztatni”. Újabb 100 év elteltével a Frege-féle matematikai logika és a kémiai vegyértékek hatására ismét újraéledt az állítmány primátusának az elmélete. Ezen elmélet szerint a mondat stabil elemei a *propozíció*t (p) ’ítéletet’ alkotják, amelybe az *a*, *b*, *c* tárgyak tartoznak, ezeket pedig valamilyen viszony (*R*/elation) köti össze. A *propozíció*ban az *R* az állítmány (*P*), az *a*, *b*, *c* tárgyak pedig az állítmány *argumentumai* (más terminológiai rendszerben *aktánsai*, vagy *participánsai* [Mitspieler]). Formális jelölésük: **p = aPbc**, vagy **p = aRbc**. Az *Úgy hallottam, hogy holnap reggel revizor jön hozzánk* mondatban például a *propozíció*: *revizor jön hozzánk*. Az állítmány lehet egyvalenciájú *aR* (*A kutya alszik*), kétvalenciájú *aRb* (*A kutya megu g a t j a a járókelőket*), háromvalenciájú *aRbc* (*A fiú bort v e t t az apának*) és négyvalenciájú (*Uta németről angolra fordította a cikket*). L. TESNIÈRE szerint a ige *hatóköre*től függ a mondat kötelező és fakultatív bővítményeinek a száma. A kötelező bővítmények (aktánsok) között megkülönböztet elsőrendű (alanyt), másodrendű (egyenes tárgyat) és harmadrendű (közvetett tárgyat) aktáns. A fakultatív bővítmények pedig lehetnek határozók és jelzők. Az ige primátusát valló nézettel a következőket lehet szembeállítani: 1. Minden nyelvben vannak ígétlen mondatok: *Ez már mégiscsak sok! Hátra arc! Kollégiumi igazgatói szoba. A falon régi csoportképek.* 2. A *kopulák* és az időbeli *segédigék* hatóköre egyáltalán nem terjed ki a névszói állítmánykiegészítő bővítményeire: *Magyarország szé g é n y ásványi k i n c s e k b e n . A kosár tele volt a l m á v a l .*

Gábor ennek az iskolának volt a tanulója. 3. A ragozott igealak hatóköre nem terjed ki a mondat alanyának a bővítményeire: *A nemzet akkori politikai helyzete magyarázatra szorul.* (E mondat információs központja a *politikai* fakultatív jelző, amely egyáltalán nem lehet a *szorul* ige argumentuma. 4. A jelző és a határozó is lehet a mondat kötelező bővítménye: *Ma jó napom volt.* (**Ma napom volt*). *Péter Szegeden lakik.* (**Péter lakik.*) A kötelező és fakultatív bővítmények megkülönböztetésének nyelvészeti szempontból nincs nagy jelentősége, mivel szerkezetüket tekintve semmiben sem különböznek egymástól (*Péter Szegeden dolgozik.* — *Péter dolgozik*). Jelentőségük az igei kötelező egyenes és függő tárgyi vonzatok esetében azonban igen nagy, mivel ezek az egyes nyelvekben sokszor jelentősen különböznek egymástól. 5. Az igei állítmány valenciálehetségeinek a realizálása nemegyszer az alanytól függ: *Péter beszél.* — *A rádió beszél.* *Péter folyékonyan beszél németül.* — **A rádió folyékonyan beszél németül.* 6. Valenciaértéke nemcsak az igének van, hanem minden jelentéssel bíró nyelvi egységnek, még a morfémáknak is, a szabad bővítmények sem függetlenek az alapszó valenciájától. A *-ság/-ség* morféma például nem képezhet minden igéből, melléknévből és főnévből elvont vagy gyűjtő jelentésű főnevet: *segítség, gyorsaság, ritkaság, betegség, magyarság, hegység, uraság, de: *ceruzaság, *íráság.* 7. A halmozott mondatrészek között bizonyos formai egyformaságnak kell lennie: *Sokáig és gyorsan dolgoztunk.* — **Sokáig és gyorsabban dolgoztunk.* — *Sokáig és egyre gyorsabban dolgoztunk.* 8. N. D. ARUTJUNOVA (Сказуемое. In: Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. 455) úgy véli, hogy a nominalizáció az állítmányon nyugszik: *Tihamér iskolánkban tanul.* → *Tihamér iskolánk tanulója.* *A barátok május elsején találkoztak.* → *A barátok május elsejei találkozója.* Ez a nézet pontosításra szorul. Úgy tűnik, hogy a nominalizáció lehetősége az adott ismertetőjel dinamikus voltától, főnéviesítési lehetőségétől és valamilyen tárgy ismertetőjeleként való szereplési lehetőségeitől függ, nyugodhat az állítmányon és az alanyon is Vö. *Utcánk sarkán egy magas ház van/áll.* → *A ház magassága 20 méter.* *Kis lak áll a nagy Duna mentében.* → **Kis lak állása a nagy Duna mentében.* *Tegnap e r ő s z é l f ű j t .* → *Tegnap hatos erősségű szél fűjt.* 9. A Frege-féle matematikai logikán alapuló állítmány-argumentum elemzésben csak alárendelő viszonyok léteznek, a nyelvészet az alárendelésen kívül ismer még mellérendelést, hozzárendelést (*Erikának van lakása, de még milyen!*), kísérő mondatrészeket is (*Gyerekek, segítsetek!*).

2. A beszélő szerepe a mondatstruktúra kialakításában. — ÁGEL VILMOS (i. m. 7) kiemeli, hogy „a szavak — mindenekelőtt az igék — predeterminálják a mondat struktúráját” („Wörter — vor allem Verben — präterminieren die Satzstruktur”). Az viszont, hogy milyen szavak, pontosabban mely szófajokhoz tartozó szavak kerülnek be egy mondat struktúrájába, a beszélő választásától függ. A beszélő szó-, szófaj- és mondatstruktúra választását négy tényező befolyásolja: 1. a dolgok állása, 2. a szavak szemantikai és szófaji kategoriális jelentésének a kapcsolata a választott mondatstruktúrával, annak egyes szerkezeti egységeivel, 3. a mondandó konnotációs aktualizálása, 4. a címzett. Vö. *reality-based orientation, word meaning- and sentence structure-based orientation, informative-based orientation, hearer-based orientation*). A dolgok állása pl. mutathatja azt, hogy a valóságban van egy ország, és ezt az országot sok nemzetiség lakja. Ezt a beszélő többféle mondatstruktúrában fejezheti ki (vö.: M. B. ВСЕВОЛОДОВА, Практикум по курсу Функционально-коммуникативный синтаксис. Москва, 1995. 6):

Oroszországban sok nemzetiség él. Oroszországot sok nemzetiség lakja.
Oroszország sok nemzetiséget fog össze (tömörít, tart össze).
Oroszország soknemzetiségű. Oroszország soknemzetiségű állam/ország.

*Oroszország lakossága soknemzetiségű. Nemzetiség Oroszországban sok van.
Oroszország egy olyan ország, amelyben sok nemzetiség él.*

Ez az egy példa bizonyíthatja, hogy az igei és az összetett névszói állítmány között szinte semmiféle szakadék sincs. Talán még az igei állítmány primátusának az elméletét is cáfolja. ÁGEL VILMOS (i. m. 7) bizonyára csak a heurisztikus hevület büvkörében fogalmazhatta meg a következő állítását, amely szerint „Egy ige ugyanaz, mint amikor egy sötét helyiségben felkattintjuk a villanyt. Egy csapásra megjelenik a mondat alapszerkezeti váza” („Ein Verb, das ist so, wie wenn man im dunklen Raum das Licht anknipst. Mit einem Schlag ist das Grundgerüst des Satzes da”). Egy kis kísérletet végeztem a környezetemben. „Felkattintottam” az *él* igét → *Él, mint hal a vízben, Kis városban élek, a soknemzetiségű* elhangzása után a *Közép-Európában az államok soknemzetiségűek, a könyv* szó után pedig *A könyv az asztalon van* mondatot kaptam. Vagyis egyik szófaj sem „hagyja sötétségben” az embert.

A beszélőnek arra is lehetősége van, hogy denotatív szituáció jelölésekor négy eltérő kategoriális jelentésű szófaj között választhasson. Vö.

Erika m e g h a r a g u d o t t rám megjegyzésem miatt.

Erika h a r a g o s l e t t megjegyzésem miatt.

Erika h a r a g o s a n n é z e t t rám megjegyzésem miatt.

Erika h a r a g r a l o b b a n t megjegyzésem miatt.

A beszélő választhat egyrészes és kétrészes mondat szerkezetek között is. Vö.: *Már hetek óta nem esett.* ↔ *Már hetek óta nem esett az eső.* ↔ *Már hetek óta nem volt eső.*
De csak: *Sok eső esett az éjjel.* ↔ *Nagy eső volt az éjjel.*

3. A predikatív viszony elemzése. — HUSZÁR ÁGNES (A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *NyudÉrt.* 101. sz. 1979. 4—10) az alany és állítmány kapcsolatának öt fő koncepcióját különbözteti meg: 1. Az *alany primátusának* a hívei szerint az alany és állítmány kapcsolata alárendelő, amelyben az alany egyeztetés formájában irányítja az alárendelést. 2. Az *állítmány primátusának* a kezdeményezői azt állítják, hogy az alany és állítmány kapcsolata alárendelő, amelyben az állítmány vonzat formájában irányítja az alárendelést. 3. A *parallelizmus*-felfogás képviselői az alany és állítmány viszonyát nem tartják alárendelőnek. E nézet hívei úgy gondolják, hogy a *Ti mit csináltok itt?* mondat alanya és állítmánya alakjai között nincs semmiféle függőségi viszony, mivel a *ti* névmás csak a *csináltok* alakkal állhat, és fordítva. De ezt az *ebben a könyvben* szerkezet tagjairól is elmondhatjuk. 4. A *hozzárendelő* felfogás követői úgy vélik, hogy az alany és állítmány viszonya kölcsönösen hozzárendelő, vagyis kölcsönösen függnek egymástól. 5. A *mondatmag*-koncepció elindítója az alany és állítmány kapcsolatát olyan szorosnak tekinti, hogy azok oszthatatlan mondatmagot alkotnak, s ezen belül alig bírnak önálló értékkel.

4. A mondat ötféle szempontú elemzése. — ELEKFI LÁSZLÓ (A predikatív viszony: *Nyr.* 90. 1966: 62) a predikatív szerkezetek kombinált szempontú (nyelvtani, logikai és ún. lélektani) elemzésének a híve. Én a mondat központjának (magjának) szintén a predikatív viszonyt tartom, amelynek logikai, szemantikai, nyelvtani, szerkezeti és információs szempontú elemzését tartom fontosnak.

A) A predikatív viszony logikai elemzése. — A nyelvtudományban kétféle logikai elemzés honosodott meg: az arisztotelészi attributív logikán és a Frege-féle matematikai logikán alapuló mondatelemzés. Az előbbi központi problémája

a mondatfajták és az ítélet kapcsolata, az utóbbié pedig a mondaton belüli propozíció és a beszélő vele kapcsolatos attitűdjét kifejező rész elkülönítése. Az arisztotelészi logika szempontjából a mondat alanyi és állítmányi része egyenlő rangú ítélettagok (a részekben belüli bővítményekkel nem foglalkozik), a matematikai logikán alapuló elemzés viszont az állítmányt tekinti a propozíció fő tagjának, mivel csak az igei állítmánynak van R funkciója. Egy mondatban azonban nemcsak az ige-nek van viszonyt keltő funkciója. R funkciója lehet például a határozószóknak, sőt még a nem autoszemantikus főneveknek is. Ezek üres helyeinek kitöltése nélkül nincs értelmes mondat. Vö. pl.: **Erika nagyon lány. — Erika nagyon szép lány. *Az unoka beteg lett. — Erika unokája beteg lett.* Igen érdekes ÁGEL VILMOS (i. m. 58) okfejtése az előljárók R funkciós szerepéről, amely közvetve szintén cáfolja az ige egyedüli R funkciós szerepét a mondatban, de ugyanakkor meg is erősíti azt. Ellenérzést bennem csak a felfogását tükröző jelölési módja vált ki. Az *Andreas geht auf → die Straße* jelölési mód eltorzítja a kapcsolatok lényegét. Én ugyanis úgy vélem, hogy nem az ige-nek van előljárója, hanem a főneveknek, hiszen azoktól függ, hogy az ige változatlanul hagyása mellett miért kell más és más előljárót használnunk. Vö. *Andreas geht → an die Front, Andreas geht → in den Wald.* Névelőjük is a főneveknek van, és nem az ige-nek. Az előljáróknak és a névelőknek a főnevekhez való tartozását jól bizonyítják az ilyen példák: *Andreas geht → auf die / zur Post. Andreas geht → aufs / zum Rathaus. Andreas geht ins Ausland. Andreas geht ins / zu Bett.* E szerkezetekben az ige alaptag volta és az előjárós-névelős főnevek vonzatos determinánsi minősége azonban vitathatatlan. Vö. *Andreas steht/geht → auf der Straße.* András áll/megy az utcán. Az oroszban viszont: *Андрею стoит → на улице. — Андрею идет → no улице. Andreas sucht Beeren und Pilze im Wald.* E példák azt bizonyítják, hogy bizonyos előljárók és esetek használata nemcsak attól függ, hogy az ige *hová?* vagy *hol?* kérdésre felel-e, hanem a determinánsként használt főnevek jelentésétől, a helyviszony statikus vagy dinamikus voltától is. Ezért én a mondatok logikai elemzésénél továbbra is az arisztotelészi logikát részesítem előnyben, mivel ez több vonatkozásban érintkezik a nyelvtani predikatív viszonytal. Ezt a nézetet követi a középkori **aliquid — stat pro — aliquid** (valamit valamiről mondani) modell is.

Amiről mondunk valamit, az a logikában a *szubjektum*, a nyelvtanban a mondat *alanyi része*, az pedig, amit mondunk róla, a logikában a *predikátum*, a nyelvtanban pedig a mondat *állítmányi része*. A „valamiről valamit”, a logikai szubjektum és predikátum kapcsolatát, a *parallelizmus* jellemzi: egyik rész sem lehet meg a másik nélkül. A mondat alanyi pozíciójában általában alanyesetben álló főnevek, állítmányi pozícióban pedig ragos igealakok találhatók. Alanyi és állítmányi pozícióban azonban elvileg bármilyen szóalak szerepelhet, sőt alanyi vagy állítmányi pozícióba „süllyedt” teljes mondat is használható, vö. *Kétszer kettő négy. Tévedni emberi dolog. Az „eszik” egyes szám harmadik személyben álló igealak. A „Világ proletárai, egyesüljete!” jelszó volt. A borból maradt még két üveggel. Repülővel a Kanári-szigetekre! Cipőt a cipőboltból!*

B) A predikatív viszony szemantikai elemzése. — A mondatsemantika három dolgot bizonyít: 1. az alanyi funkcióban lévő szó a mondat szemantikai központja, 2. az alanyi (és tárgyi) funkcióban szereplő szavaknak általában referenciális jelentésük kerül előtérbe, 3. az értelmes mondat előfeltétele a szemantikai egyeztetés megléte a mondat *valamennyi* tagja között. HUSZÁR ÁGNES (i. m. 7) hivatkozik HENNIG BRINKMANN „Die deutsche Sprache” (Düsseldorf, 1962. 457) c. könyvére is, amelyben a szerző rámutat arra, hogy „a kimondott alany lehetőségeket hordoz magában, a különböző állítmányok lehetőségeit... Az alany előreutal az állítmányra, az állítmány visszautal az alanyra”. A verbális közlést megelőző szituációt tükröző dolgok állásában tudatunk legelőször az egyedi konkrét önálló tárgyakat különíti el, azután az

e tárgyhoz kapcsolódó nem önálló, időhöz kötött cselekvéseket és ismertetőjeleket, aztán pedig a cselekvésektől függő tárgyakat, azoknak az ismertetőjeleit. Tárgyakat jelölő szavak a főnevek, cselekvéseket igék, ismertetőjeleket melléknevek és határozószók jelölnek. Ezeknek a kapcsolata alapján alakulnak ki a mondatrészi pozíciók.

C) A predikatív viszony nyelvtani elemzése. — Nyelvtani szempontból az alany primátusáról kell beszélnünk, mivel a mondatok többségében az alany irányítja az egyeztetést. A magyarban az alany primátusi szerepe kiegészül a 3. személyű határozott tárgy másodlagos egyeztetést befolyásoló szerepével. Az igék tárgyas ragozása elvértve akkor is kötelező lehet, ha a mondatban nincs határozott névelős tárgy. Ilyenek a *beér* és a *megjár* több jelentésű igék tárgyas alakjai egyik jelentésükben: *Beérem egy tányér levessel is. Kevéssel is beéri az ember. Ne vedd meg ezt, megjáródd veled. Jó az új cipőd? — Megjárja.*

D) A predikatív viszony szerkezeti elemzése. — HUSZÁR ÁGNES (i. m. 20—6) hosszasan foglalkozik azzal, hogy szintagma-e az alany és állítmány kapcsolata. Mondaton kívül nem az, a mondatban, ha az alanyi és állítmányi részből áll, viszont az. Az alany és az állítmány a mondat szerkezeti magja, mivel a mondat bővítményei vagy az alany, vagy az állítmány révén épülnek be a mondatba: *Az iskolából betegsége miatt sokat hiányzó Péter helyzete | az érettségi előtt szinte renénytelen.* Ez a mondat cáfolja azt az állítást, hogy az alanyi csoportban csak egyetlen bővítmény lehet, a jelző, amely DEME LÁSZLÓ (i. m. 46—51) értékelése alapján nem mondatrész, hanem csak szerkezettag. A mondatrészek nála a kizárólagos fő mondatrésznek tekintett állítmány közvetlen alárendeltjei. A *Mari néni gonosz lélek* mondatban a melléknév hiába az állítmány közvetlen alárendeltje, az mégse mondatrész, hanem csak szerkezettag, ahogy ez a *Mari néni megszállta a gonosz lélek* mondatban is van. DEME koncepciója logikailag következtelen, ellentmondásos. A mondaton belül minden mondatrész szerkezettag is. A fő mondatrészek és bővítmények jól tükrözik a mondat többlépcsős hierarchikus szerkezeti felépítését. Az állítmány lehetőségei a mondat szerkezeti felépítésében grammatikai kategóriái és R funkciós volta következtében azonban jóval nagyobbak, mint az alanyéi. Ebből az következik, hogy szerkezeti szinten az állítmányt elsődleges, az alanyt pedig másodlagos főmondatrészként célszerű számon tartanunk. Ez nemcsak az igei állítmányra vonatkozik, hanem a névszóira is. Vö. pl. *Magyarország szegény ásványi kincsekben. — Az ásványi kincsekben szegény Magyarország behozatalra szorul.* A két példa összevetése azt bizonyítja, hogy a szófajoknak és nem az állítmányi mondatrésznek van valenciája. A valenciaértékek kibontakozásának a természetes területe azonban az állítmányi funkció: *Magyarország szegény ásványi kincsekben, ezért behozatalra szorul.*

E) A predikatív viszony információs elemzése. — Ebből a szempontból az állítmányé a vezető szerep, mivel a mondat aktuális tagolása szempontjából fontos rész általában az állítmány előtti pozícióban van a magyarban. DEME LÁSZLÓ fejtegetései e területen lényegében helytállóak (vö. még: BÉKÉSI IMRE, Deme László mondat szemléletéről. MNy. 2002: 129—33).

Egy külön cikk tárgya lehetne annak a bemutatása, hogy ez az öt szempontú elemzés milyen mértékben esik egybe, illetve tér el egymástól a különböző diatézisű elsődleges és másodlagos mondatokban. A visszaható mondatokban például a mondat nyelvtani alanya egyben a mondat logikai alanya (szubjektuma) és logikai tárgya (objektuma) is. A szenvedő szerkezetekben a nyelvtani alany a mondat logikai tárgya stb.

Felhívom még az olvasók figyelmét ELEKFI LÁSZLÓ „Magyar grammatika — és ami utána következhet” (MNy. 2002: 11—33) c. cikkére. Némelyik javaslatára e cikk keretében is reagálhattam volna. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy az igenevek elszakítását az

igéktől semmiképpen sem tartom szerencsésnek. Teljesen logikátlan például az a nézet, hogy összetett jövő ideje az igének van, amelyet két másik szófajhoz tartozó (segédige + főnévi igenév) szóval fejezünk ki. A nyelvtanírás ilyen „specificum-hungaricum”-aihoz nem ésszerű ennyire ragaszkodnunk. Az infinitivus több nyelvben az ige szótári alakja. Az idegen nyelvek tanulása során rácsodálkozhatunk, hogy hogyan lehet az ige szótári alakja egy olyan alak, amely a magyar nyelvtanban egy igétől elszakított önálló szófajba tartozik. Az alapszófajok és másodlagos szófajok elkülönítésének a szempontjai sem megnyugtatóak. ELEKFI LÁSZLÓ (16) szerint a főnév, az ige és a melléknév jellemzője többek között az autosemantikus jelentés, amellyel a szinsemantikus szavak állíthatók szembe. A német grammatikában az *Autosemantik* jelentése *Begriffswörter*, a *Synsemantik* fogalomé pedig „Hilfs- oder Formwörter”. A határozószók egy része névmási jellegű. Ha a névmások az alapszófajhoz tartoznak, akkor nem egészen érthető, hogy miért záródnak ki onnan a határozószók. Az az érv, hogy a határozószók „nem szabadon toldalékolhatók”, csak félig-meddig igaz. Vö. *mai, tegnapi, holnapi, otthoni, reggeli, esti, ottani, itteni, szépen* → *szebben* → *legszebben* → *legeslegszebben*. (Itt jegyzem meg, hogy az „autosemantikus” szót én csak azokkal a főnevekkel kapcsolatban használom, amelyek jelentésüket önállóan, más szavaktól függetlenül képesek kifejezni.) Jelen cikkemben utaltam arra, hogy számos fogalmi-denotatív jelentést négyféle szófaji kategoriális jelentés formájában is kifejezhetünk: *fehér* — *fehérlik* — *fehérség* — *fehéren, kettő* — *kettősség* — *kettős, kétszeres* — *kétszeresen*. Ez több nyelvben is így van. Ebből az következik, hogy a határozószók is az alapszófajokhoz tartoznak, amelyeknek azonban szintén megvan a maguk hierarchikus rangsoruk (17). Vö. PETE, Szófajaink rendszere és hierarchiája. MNy. 2000: 259—72).

PETE ISTVÁN

On alternating priorities in the subject—predicate relationship

There are many ways in which sentences can be analysed. The author proposes five points of view (logical, semantic, grammatical, structural, and informational) for the analysis of predication and of sentences. (1) From an Aristotelian *l o g i c a l* point of view, the sentence is divided into two main, coequal parts: subject and predicate. Further (secondary) parts of the sentence are within the scope of either the subject or the predicate: *All good things | must come to an end. Betegsége miatt az iskolából sokat hiányzó Péter helyzete | az érettségi előtt nehéz* ‘Peter having missed a lot of his classes due to his illness, his situation | is difficult before the final exam’. (Cf. *aliquid* — *stat pro* — *aliquo* ‘something is said about something’). In a formal logical analysis (based on Frege’s mathematical logic), a verbal predicate (having function R) takes priority over the subject and the other arguments: a **R** b c d. This paper argues against the priority of the predicate over the subject. The scope of the predicate does not extend to the modifiers or specifiers of the subject. — (2) From a *s e m a n t i c* point of view, the subject is the nucleus of the sentence, because the majority of nouns are autonomous words, realising their referential meaning in a subject function and semantically controlling the whole sentence. — (3) From a *g r a m m a t i c a l* point of view, the subject has priority over the predicate which must agree with its subject. — (4) From a *s t r u c t u r a l* point of view, the predicate governs its arguments in the structural tree of the sentence. — (5) With respect to an *i n f o r m a t i o n a l* characterisation of the sentence, the predicate takes priority over all other constituents of the sentence since the informationally most prominent part of the rheme (or comment) usually precedes the predicate in Hungarian.

ISTVÁN PETE